

Жертви на комунизма или фашистки престъпници? За последиците от войната срещу миналото.

Божин Трайков

През последните тридесет години *Паметникът на съветската армия (ПСА)* е трън в очите на малка, но добре финансирана и много агресивна част от българското общество. На практика, днешните управляващи се надяват на електорална подкрепа именно от тях - една странна смесица от либерална градска буржоазия, бивша партийна номенклатура, променила идеологическата си посока и трудно прикриващи фашистките си корени реваншисти, обединени от фанатичен антикомунизъм, преродил се в русофобия. Поради това, българското правителство изрази готовност да се справи с омразния паметник веднъж завинаги. След като даде твърдо обещание на малобройния си електорат, местната софийска власт се зае да отслаби защитата на паметника, дадена му от международното право. В своето начинание тя получи помощ от футболните хулигани, чиято привързаност към нацистката идеология и символика е добре известна. През нощта на 17 август, 2023, ултрасите нападناха активисти и политически представители от палатковия лагер, устроен с цел защита на паметника. Атаката срещу монумента като ярък символ на антифашизма включваше не само физическа агресия към защитниците му, но и вандализъм, в следствие на който са нанесени тежки щети върху предната плоча на паметника, изразяваща признателността към съветската армия, освободила Европа от фашизма (Къдринова, август, 2023). Твърди се, че симпатизирани на фашизма агитки са в директен контакт с местната администрация, като основна връзка и подбудител на техните акции е софийски районен кмет. През лятото на 2023 същите агитки, инструктирани от този кмет, агресивно осуетиха изграждането на паметник на деца жертви на фашизма (Къдринова, юли, 2023).

Политическото посегателство върху миналото, подпомогнато от фашизоидни групи, много напомня на близките събитията в Украйна. По подобен начин беше извършена атака срещу миналото и колективната памет на народ, изпитал пряко зверствата на Третия райх и дал милиони жертви. В тази страна едно малко, но влиятелно малцинство от прозападни олигархични кръгове наложи антикомунистическа русофобска идеология и я направи държавна, което изискваше и героизиране на нацистки колаборационисти, като Степан Бандера и Роман Шухевич. Подмяната на колективната памет е важен елемент в процесите довели страната до гражданска война. За да разберем в дълбочина работата на механизмите за подмяна на колективната памет и пренаписване на историята трябва да ги разположим в по-широкия контекст на геополитическия сблъсък между САЩ и Русия. Украйна се превърна в жертвения агнец в дългогодишната стратегия на САЩ за конфронтация с Русия; стратегия, на чийто катастрофални последици сме преки свидетели.

Целта на този текст е да служи за предупреждение, защото той разглежда аналогични процеси в български контекст. Показва, че от началото на т.нар. „преход“ либерални и консервативни интелектуалци, концентрирани в изследователски институти, финансирани от чужди държави, както и по-голямата част от политическата класа в България и образователните и културни държавни институции, се занимават с производството на разкази за „тоталитарното комунистическо“ минало, които доведоха до пренаписване на историята и подмяна на колективната памет. Антикомунистическият прочит на пред-социалистическата и социалистическата история обяви за „жертви на комунизма“ зловещи фигури, свързани с профашистките

монархически режими. Тези тенденции отвориха идеологическо пространство не само за реабилитация на отговорните за множество престъпления през междувоенния период и периода на Втората световна война, а и за пренаписване на историята и оттам подмяна на историческата колективна памет, които могат да имат зловещи последици.

В текста се спирам на няколко основни момента от процеса на подмяна на колективната памет в България, като разглеждам както законодателни промени и промени в образователни и културни институции, така и механизми и методи за пренаписване на историята, включващи внушения и спекулации, довели до едноизмерно представяне на сложни исторически процеси и събития. Такава трактовка на миналото бе наложена като официален дискурс, възпитаващ поколение българи. Показвам и как този процес отваря възможност за политическа изява на фигури от миналото на профашистките режими и техни потомци, някои от които са отговорни за политики довели страната до социалноикономически срив.

Съществуват три ключови промени в българското държавно законодателство, които отварят пътя към реабилитация на фашистите, техните сътрудници и симпатизанти. Първо, през 1996 г. българският Върховен съд (ВС) приема постановления № 172 и 243, с които отменя смъртните присъди на Народния съд от 1945 г. на повечето от подсъдимите, поради липса на доказателства. Това са членовете на кабинетите на Богдан Филов, Добри Божилов и Иван Багрянов от 1941 до 1944 г., царските регенти и съветници, депутати и военни; участници в правителствата отговорни за въвлечането на България в ВСВ, като съюзник на Третия райх. Второ, през 1998 г. Конституционният съд (КС) допълнително делигитимира функцията на Народния съд, като го обявява за противоконституционен. Трето, през 2000 г. българският парламент приема Закон за обявяване на комунистическия режим за престъпен (Баева и Калинова, 2011).

С обезсилването на решенията на Народния съд редица фигури от българската междувоенна история са освободени от отговорност за държавни престъпления, извършени по време на пакта с Третия райх. Тук ще спомена само три имена, като ярки примери за институционализираната реабилитация на нацистките съюзници. Професор Богдан Филов е министър-председателят, подписал пакта за съюз с нацистка Германия през март 1941 г. и приел антисемитския *Закон за защита на нацията (ЗЗН)*ⁱ. Петър Габровски, който е министър на вътрешните работи в кабинета на Филов и съосновател на фашистката организация *Бранник*, заедно с Александър Белев, е изпълнител на ЗЗН, отговорен за депортирането на евреите от окупираните територии на Югославия и Гърция в лагерите на смъртта в Полша.ⁱⁱ Александър Сталийски е министър на правосъдието, основен идеолог на фашистката доктрина в България, автор на книгите *Фашисткото учение за държавата* (1929) и *Фашизмът: Българско обяснение на фашисткото националистическо учение* (1929). Сталийски е и член на фашистката организация *Съюз българска родна защита*.ⁱⁱⁱ

Трябва да се има предвид, че не всички отговорни за престъпленията си са оправдани през 1996. Такъв пример е Александър Белев, отявлен антисемит, който, в качеството си на комисар по еврейските въпроси подготвя антисемитското законодателство в тясно сътрудничество с правосъдното министерство на Райха. Белев е изпълнител на държавната политика на българската монархия, а изборното решение на ВС и КС си остава чиста юридическа подробност: с тези юридически решения, наред с антикомунистическия прочит на историята се поставя под съмнение самият

профашистки характер на държавата. Така, историческата отговорност за действията на българската държава като съюзник на Третия райх все повече избледнява, ако не и напълно отпада в представите на новите поколения. От друга страна, с присъствието си в места на колективната памет и възпоменание, като паметници и музеи с ореола на мъченици и жертви на комунизма, значението на престъпленията на фигури като Белев се обезсмисля. Такъв е примера с Мемориала за жертвите на комунизма в София, създаден при управлението на Иван Костов.^{iv}

Паралелно с политическите и юридически решения на държавата, които оправдават членовете на държавния апарат на монархическите режими, за извършените от тях престъпления протича и процес на интелектуално производство на антикомунистически наративи, които оформят официалния дискурс на съвременната ни историография. Характерен елемент в този дискурс е преувеличението и спекулациите за броя на убитите след 09.09.1944 г. В статията си *За ненормализирането на комунизма* (2013) историкът Александър Везенков споменава числото 30 000. Според Везенков, то се появява периодично в българската историография за различни исторически периоди, свързани с травматични и насилствени събития. Така например жертвите на Априлското въстание (1876 г.) срещу османците са 30 000, същите са и жертвите на Септемврийското въстание срещу прото-фашисткия режим на Александър Цанков (1923 г.), а след това същото число се появява и за убитите по време на антифашистката борба (1941-44 г.) (Везенков, 2013, 250). Изглежда, че числото 30 000 има своето символично съществуване в българската историография, отнасяйки се към разкази за травма и героизъм.

Проучването на литературата, посветена на жертвите на комунизма, помага да се илюстрира как числа, близки до 30 000, продължават да се възпроизвеждат в разказите за "тоталитарния режим". Спекулирането с броя на загиналите е характерна черта на българските антикомунистически текстове. Така например бившият президентът, д-р Желю Желев, без да се позовава на никакви източници, твърди, че за два месеца от 9.09.1944 г. са загинали 40 000 души (2012, 287). Желев, също така, безкритично цитира силно дискредитираната *Черна книга на комунизма*, редактирана от Стефан Куртоа, която говори за 100 милиона жертви на комунизма. Той стига дотам да настоява, без да посочва никакви източници, че "за шест дни 35 000 души са били убити" от съветски войници по време на потушаването на унгарската революция от 1956 г. (298). Както виждаме, Желев се доближава много до магическото число 30 000, както в твърденията си за българи, така и за унгарци, убити от комунистите. Единственият източник, който цитира обаче - на военния музей в София - не е за жертвите на комунизма, а за войниците, които са мобилизирани да се бият с нацистите след септември 1944 г.

Политологът от *Университет Маями*, Венелин Ганев (2010), без да посочва никакви източници, изброява 26 850 убити за периода септември-октомври 1944 г., в допълнение към осъдените на смърт. Друг историк, Диню Шарланов, твърди, че през есента на 1944 г. в официалната преса на българското правителство са обявени за безследно изчезнали 24 890 души, но след внимателно проучване на вестника броят им се е свил до 2062 (Зеленгора, 2010 цитиран във Везенков, 2014). Румен Даскалов, който е изследвал историографията за периода, стига до заключението, че оценките варират от 18 000 до 30 000 (2011, 267-275). Нито едно от тях обаче не е резултат от системни изследвания.

Досега Везенков (2014) с помощта на архивното изследване на Георги Зеленгора представя най-достоверния списък на броя на убитите за периода 1944-1989 г. Според историкът най-големият брой убийства е станал през есента на 1944 г. и е не по-малко от 4000 и не повече от 7000, включително и осъдените на смърт от Народния съд (366). Везенков, който трудно може да бъде обвинен в леви политически пристрастия, заключава, че при различните опити на граждански организации да открият всички имена на убитите е установено, че за целия четиридесет и пет годишен период броят им се колебае между 7-8 хиляди души (366). Везенков заключава, че досега не е проведено задълбочено изследване, което да определи окончателно общия брой на жертвите. Въпреки това през 2019 г. *Министерството на образованието и науката (МОН)* настоява: "Според различни източници в първите дни след 9 септември 1944 г. без съд и присъда са убити между 18 000 и 30 000 души" (цитирано в Енев, 2019).

"*Виртуалният паметник*" на жертвите на комунизма на територията на България (<http://www.victimsofcommunism.bg/bg/>) съществува от 2009 г., именно за да открие имената на всички жертви на комунизма. Сред членовете на Консултативния съвет на "виртуалния паметник" е и бившият министър-председател Филип Димитров (1991-1992 г.). Сред останалите членове на съвета са историкът Марк Креймър от *Центъра за изследване на Студената война "Уилсън"*, Евелина Келбечева, член на фондация *Истина и памет* - друга неправителствена организация, посветена на жертвите на комунизма, журналистката от Българското национално радио, Ирина Недева, професор по икономика, професор по право, както и депутатът от СДС в Европейския парламент, Лъчезар Тошев, който е архитект на споменатия в началото закон от 2000 г.

Проектът се гордее, че е открил 23 000 жертви на комунистическите репресии. Дублирането на имена не е единственият проблемен аспект на "виртуалния паметник". По-притеснителен е изборът на възпоменаваните лица. Сред имената са членове на кабинети като министър-председателя Богдан Филев, министъра на вътрешните работи Петър Габровски и министъра на правосъдието Александър Сталийски, както и фигури като Александър Белев, генерал Христо Луков, генерал Борис Димитров и подпоручик Костадин Йорданов. Ако се вгледаме внимателно в начина, по който са представени тези държавни и военни служители, виждаме ясно пропуските и тенденциозността на разказа. Така например на читателят не се съобщава, че Белев е бил ревностен последовател на нацизма в България, един от основателите на фашистката организация *Ратници за напредъка на българщината* и комисар по еврейските въпроси, отговорен за смъртта на близо 12 000 души. Не се споменава и ролята на Габровски в процеса на депортация - той е този, който изпраща Белев да изучава антисемитско право в Германия. Целта е хармонизиране на законодателството ни по еврейските въпроси с това на Райха. Въпреки това, сайтът не пропуска да отбележи оправдателната присъда на Габровски, произнесена от Върховния съд на България през 1996 г. Генерал Луков, водачът на фашисткия *Съюз на българските национални легиони (СБНЛ)*, е представен просто като "генерал, убит през 1943 г." Нищо не се казва и за това кой е Борис Димитров, освен че е живял в София. Фактът, че е бил командир на жандармерията през 1944 г., отговорен за много жестокости срещу антифашисти и техни роднини, е пропуснат. Подобен подход е използван и за Костадин Йорданов - той е просто офицер и учител, убит през септември 1944 г. Но под командването на Йорданов е извършено едно от най-тежките престъпления. През декември 1943 г. той нарежда да бъдат разстреляни шест деца и техните роднини от село Ястребино, общо осемнадесет души. Това са роднини на партизани, част от международната антифашистка борба.

Човек трябва да се запита защо толкова много историци и други изследователи в областта на социалните и хуманитарните науки са допуснали този „пропуск“ в биографиите на жертвите? Случаят с този „виртуален паметник“, е част от един по-широк процес, който изглежда се засилва все повече: представянето на политическия, интелектуалния, икономическия и военния елит на монархическия режим като жертви на комунизма, без да се отчита тяхната роля и дейност по време на съюза на България с нацистка Германия. Както посочва Александър Везенков (2014), фокусът на публикациите и представянето в публичния дискурс е селективен. Макар да е несъмнено вярно, че е имало невинни хора, които са били убити, по-голямата част от т.нар. жертви са от представители на полицията и жандармерията, т.е. репресивния апарат на държавата, натоварен с преследването на партизани и антифашисти (388). Везенков също така посочва, че докато в някои градове и села е имало убийства на голям брой хора, в много други не е имало нито една жертва (21). Нюансираният подход на Везенков се отдалечава от официалния разказ за отприщия, непровокиран терор.^v И все пак в по-голямата част от литературата по темата фокусът винаги е върху "цвета на нацията", "интелектуалния, политическия, икономическия елит". В действителност българската история е еднакво жестока към нейния "интелектуален елит" преди и след войната. Между 1923 и 1925 г. и между 1941 и 1944 г. видни леви интелектуалци са убити от репресивния апарат на държавата. А след 09.09.1944 г. осъдените на смърт от Народния съд, както ни напомня Везенков, са от профашисткия елит.

Друг важен въпрос е какво поражда необходимостта да се спекулира с броя на хората, пострадали по време на комунизма? Изглежда, че създателите на травматични разкази не са особено убедени в силата на тезата си и се опитват да прикрият нерешителността си, като преувеличават цифрите, за да обрисуват още по-въздействащо ужаса на комунистическите престъпления. Везенков (2013) пита колегите си: „Ако се колебаем за силата на травматичната памет, нужно ли е да я произвеждаме“ (с. 253)? Евелина Келбечева от Американския университет в България и журналистът Христо Христов са изявени писачи на такива травматични текстове. Те са и популярни медийни личности, често канени както от обществените, така и от частните медии като експерти по комунистическото минало. През 2019 те подеха атака срещу учебник по история, твърдейки, че омаловажава „тоталитарното минало“. Въпреки протестите на специалисти, които с право видяха в тази атака опит за опасна намеса в образователния процес, *МОН* с охота зае страната на Христов, Келбечева и други видни антикомунисти (Енев, 2019). Производството на травматична памет е важен елемент от производството на антикомунизма като идеологически и властови механизъм.

Разобличителите на „комунистическите тоталитарни престъпления“, с тяхната спекулация с броя на убитите, изопачаването на фактите, риторичните въпроси, като например „Фашизмът или комунизмът е най-голямото зло?“, стават съучастници в реабилитацията на фашизма. Ролята на антикомунистическите кръстоносци продължава да дава своите плодове.

Ако погледнем хронологично политическото възраждане на индивиди, чиято биография се свързва с изповядване на фашистки идеологии, проследяваме процеса до началото на управлението на Иван Костов (1997-2001). Опити за влизането им в политиката има и преди това. След 10 ноември 1989 г. легионерите създават своя партия - *Български демократичен форум (БДФ)*, която през 90-те години става част от антикомунистическата коалиция *Съюз на демократичните сили (СДС)*. Още в края на

1989, Илия Минев, дългогодишен затворник в НРБ, който ще стане първия водач на *БДФ*, чрез своето *Независимо дружество за защита правата на човека* се опитва да влезе в политиката, но е посрещнат с недоверие от видните дисиденти и държан настрана. Може би, защото обществото все още не е обработено да приема защитници на Адолф Хитлер и отрицатели на Холокоста, за мъченици и герои (Добрев и Цонева, 2015). През 1997 обаче, в контекста на хиперинфлация, вината за която се стоварва върху доскоро управлявалата социалистическа партия, *БДФ* успява да вкарва 11 представители в парламента, като част от широка дясна коалиция *Обединени демократични сили (ОДС)*, под водачеството на Костов. Самият д-р Желев обобщава този процес като "тотална промяна на СДС вдясно, идеологически и политически", която го превръща от антикомунистическа, но и антифашистка демократична коалиция в крайно антикомунистическа, водена от реваншистки стремежи; тя се характеризира с "открити опити за реабилитация на фашисткото минало...отмяна на присъдите на Народния съд, отмяна на референдума от 1946 г. [с който се премахва монархията и България се обявява за република], приемане на *Легионерите*, типична фашистка формация" в СДС (Желев 2015, с. 286-87). В кабинета на Костов, двама от тях стават министри в ключови министерства – Муравей Радев на финансите и Теодосий Симеонов на правосъдието.

Случайно ли е, че при проамериканското управление на Костов, преименуваните легионери заемат силни политически позиции? Действията на представителите им в съдебната и изпълнителната власти имат сериозни идеологически и политико-икономически последици. При Симеонов, Народния съд за виновниците срещу вкарването на България във Втората световна война и престъпленията на профашистките режими е обявен за противоконституционен. Това е мощна стъпка към реабилитация на фигури с фашистки симпатии. От друга страна, именно Муравей Радев, като финансов министър отговаря за налагането на валутен борд от *Международния валутен фонд (МВФ)*, водещ до огромно социално неравенство. С оглед на аналогични събития в Украйна, хипотезата, че фигури като Радев и други с подобни биографии са удобни за геополитическия интерес на САЩ, е правдоподобна, но това е обект на обстойно проучване.

Поведението на легионерите в Народното събрание е свързано с налагането на една изкривена трактовка на историческите събития. През 2000 г., като парламентарен депутат от *СДС* от квотата на *БДС*, Дянко Марков, водач на легионерите след смъртта на Илия Минев, отхвърля фактите, доказващи депортирането и изпращането в концентрационни лагери на 11 343 евреи от териториите под българска окупация - Вардарска Македония и Егейска Тракия. Марков заявява от парламента: "Депортирането на враждебно население [има се предвид еврейският народ] не е военно престъпление" и прави сравнение с депортирането от САЩ на хора от японски произход след Пърл Харбър. Като офицер-летец в съюзната на нацистите България Дянко Марков е изпратен на мисии срещу антифашистки бойци. Той изразява съжаление, че не е могъл да бомбардира антифашистите (Първанов, 2018). Като член на антифашистката коалиция след 9 септември 1944 г. България обявява война на нацистка Германия, известна като Отечествена война. В радиоинтервю през 2014 г. Марков отрича антифашисткото значение на войната и я нарича "пародия" (Първанов, 2018). По този начин, Марков не само отрича стратегическото значение на българското участие, но и се подиграва с жертвите дадени от българска страна за скорошното приключване на войната.^{vi} Същият Марков на 4 октомври 2018 г. получава почетен медал от българския министър на отбраната Красимир Каракачанов. Марков е

награден, въпреки протестите на три еврейски организации (Драганов, 2018). Марков също като Муравей Радев е второ поколение легионер, баща му Георги е заемал висок пост във фашистката организация (Първанов, 2018).

Логично в процеса на реабилитация на своите роднини видно участие вземат министрите свързани с профашисткото минало на предците си. През 2019 г. Муравей Радев, заедно с дъщеря си Йоана Радева - Влайкова, издава книга за баща си, Георги, озаглавена *Прекършен живот: Спомени, размисли и досиета*. Книгата е публикувана от реномираното издателство *Изток-Запад*. Вестник *Прелом*, който се възприема като продължител на пресата на легионерите, дава висока оценка на книгата. Георги Радев е представен като патриот, изпитал терора на тоталитарните репресии в зловещия трудов лагер "Белене", където затворниците са третирани по-лошо от египетските роби (Горчева, 2019). На 12 май книгата е представена от Калин Янакиев, професор по философия и също член на *БДФ*. Виждаме как Георги Радев и Дянко Марков, и двамата членове на *СБНЛ*, заедно с много други участници в профашистки и антисемитски организации, днес са "патриотични антикомунисти, изстрадали своята Голгота в комунистическите лагери и затвори" (Горчева, 2019).

Както споменах по-горе, тази рехабилитация има не само идеологически, но и значителни политико-икономически последици. Радев-син, се изявява като твърд привърженик на неолибералното статукво. През 2017 редица граждански организации подеха инициатива за промяна на данъчната система, като единствената страна в ЕС с най-нисък корпоративен данък, плосък данък и най-висок данък върху добавената стойност от 20%, бидейки най-бедната и с най-високо ниво на социално неравенство (Атанасов, 2018). Радев, който е пряко отговорен за бедността и неравенството, отхвърля инициативата като популизъм. Бившият министър заявява, че прогресивното данъчно облагане в Западна Европа се дължи на слабостта на онези правителства, които „са се поддали на натиска“. Не е изненадващо, че тези страни в ЕС със „слаби правителства“ имат и силни леви партии и движения. Като обяснява социалните политики като поддаване на натиск, Радев показва своето разбиране за силно правителство - правителство, което пренебрегва демократичния процес и провежда политики срещу своите граждани. Интервюто на Радев илюстрира как наследството на фашистките идеали на баща му се съчетават с неолибералната идеология. Думите на Радев издават, че осъзнавайки огромната социална цена, която мнозина плащат, той е готов да брани неолиберална данъчна система дори с фашистки методи.

Пренаписването на историческите събития през едноизмерната рамка на антикомунизма имат сериозни и тежки последици, които крият реални опасности от дясна радикализация на обществото и измъкване на фашизма от бунището на историята. Престъпници от миналото бяха окичени с ореола на мъченици на „тоталитарния режим“. Многобройни симпозиуми, научни конференции, събития в публични и частни институции, научни книги, мемоари, паметници и други форми на създаване на памет ни напомнят за страдалците със съмнителни биографии. Това даде възможност и на техните потомци да се изявят политически, а и да участват активно в пренаписването на колективна памет. Политици, като Муравей Радев в качеството си на финансов министър обрекоха страната на нищета, следвайки неолибералната рецепта за шокова терапия. Други пък, като легионерът на преклонна възраст, Дянко Марков, едва ли биха се надявали на по-благосклонна съдба. Днес Марков със своя орден може да служи за модел на подражание за младото поколение. За подражание би служил и почитателят на Хитлер, Илия Минев, който се кичи с ореола на „българския

Мандела“ и има два паметника – един в София и един в родното си село, Септември. Ученици учат за неговото „дело“, а в селото му се откри булевард на негово име. В същото време поколения учат за антифашистката борба, като за тероризъм срещу българската държава, като профашисткия характер на държавата е пропуснат. Оттук нататък пътят към нацистките агитки, който властта използва като свое бясно куче, например при атаката на ПСА, бе отворен.

По всичко личи, че премахването на паметника на освободителите на Европа от нацизма не е крайната цел на сегашната власт. Свидетели сме на варварски опити за заличаване на българската идентичност, определена от сложната ни историческа и културна връзка с Русия, от една страна като империя дала началото на българската държавност, след пет века несъществуване, от друга като гарант на целостта на една изоставаща периферия бивш съюзник на Третия райх и катализатор на превръщането ѝ в модерна държава, след Втората световна война. Остава ни да се надяваме, че ерозиралото българското общество, след тридесет години демокрация, все още има сили и имунитет да се предпази от фашистката зараза, която все по-настойчиво го тегли по украинския път.

Източници:

Аврамов Р. (2012). *"Спасение" и падение : микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940-1944 г.* Университетско издателство "Св. Климент Охридски".

Атанасов, И. (2018, април 25). *Неравенството в България достигна нови върхове през 2017 г.* Барикада. <https://baricada.org/2018/04/25/bg-neravenstvo/>

Баева, И., & Калинова, Е. (2011). *Социализмът в огледалото на прехода.* Изток-Запад.

Везенков, А. (2013). За ненормализирането на комунизма. В М. Груев & Д. Мишкова (Ред.), *Българският комунизъм: Дебати и интерпретации: Сборник статии.* Център за академични изследвания.

Везенков, А. (2014). *9 септември 1944 г.* Институт за изследване на близкото минало.

Виртуалният паметник на жертвите на комунизма
<http://www.victimsofcommunism.bg/bg/>

Григоров, И. (2016). *СНБЛ и неговата борба: Един легионер разказва.* Еделвайс

Драганов, Н. (2017, септември 14). *Стига данъци върху мизерията, време е за повече справедливост!* Барикада. <https://baricada.org/2017/09/14/spravedlivi-danatsi/>

Драганов, Н. (2018, декември 14). *Съдът: Да наречеш Дянко Марков антисемит не е престъпление.* Барикада. <https://baricada.org/2018/12/14/sgs-markov-reshenie/>

Добрев, П. и Цонева, Ж. *Минев, Мандела, Хитлер.* Либерален Преглед.
<https://librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2650-2015-02-23-20-12-52>

Енев, З. (2019, юли). *Отново за учебниците или „кой кого манипулира?“* Либерален Преглед. http://librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/3564-otnovo-za-uchebnitzite-ili-koi-kogo-manipulira#_ftnref3

Желев, Ж. М. (2005). *Въпреки всичко: Моята политическа биография*. Колибри.

Желев, Ж. М. (2012). *Тоталитарните близнаци: „Фашизмът“ тридесет години по-късно*. Фабер

Къдринова, К. (2023, юли 20). *Мераклии да убиват деца на комунисти се изгавриха с обсъждане за нов паметник*. Барикада. <https://baricada.org/2023/07/20/komunisti-antikomunisti-ubiti-detsa-fashism/>

Къдринова, К. (2023, август 18). *На страната на чуковете и насилието ли е кметът на София?*. Барикада. <https://baricada.org/2023/08/18/pametnik-savetska-armia-ultra-fandakova/>

Поппетров, Н. (2008). *Фашизмът в България: Развитие и прояви*. Кама.

Поппетров, Н. (2009). *Социално наляво, национализъм -- напред: Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации*. Гутенберг.

Първанов, К. (2018, април 10). *Почетен знак на МО цъфна на ревера на легионер*. Барикада. <https://baricada.org/2018/10/04/dqnko-markov-mo-legioner/>

Щеменко, С. М. (1982). *Генералният щаб през войната*. Държавно военно издателство

Daskalov, Rumen. (2011). *Debating the Past: Modern Bulgarian History: From Stambolov to Zhivkov*. Central European University Press.

Sharlanov, D., & Ganev, V. I. (2010). Crimes Committed by the Communist Regime in Bulgaria. In *Crimes of the Communist Regimes" Conference Country Report, February 24–26, 2010, Prague, Hanna Arendt Center in Sofia*.

ⁱ С включването в Оста, на българска територия са разположени германски войски, с които е приключена така наречената Балканска кампания, започната от Мусолини. За няколко седмици са смазани Югославия и Гърция, на територията на Гърция е изтласкан 50 хил. британски корпус. Така хитлеристкото командване си осигурява тила срещу дебаркиране на Съюзниците и евентуално изненада от Турция, преди предстоящия Блицкриг.

ⁱⁱ За държавния антисемитизъм в България и депортацията на евреите от окупираните територии, виж Аврамов (2012).

ⁱⁱⁱ Николай Поппетров, историк от Българската академия на науките (БАН), понастоящем е основният изследовател на фашизма в България, който не омаловажава значението му. Поппетров е публикувал подборка от политически програми, брошури, пропагандни материали и други документи на многобройните профашистки, пронацистки, крайно националистически движения и организации в

периода между двете световни войни. Изследванията му показват, че видни членове на тези организации и движения намират политическа кариера в българските правителства преди 1944 г.

^{iv} В текста разглеждам управлението на Иван Костов (1997-2001), като един от ключовите успехи на ревизионистите на историята в процеса на реабилитация на фашистки фигури.

^v По-нататък в книгата Везенков дава много примери за масови убийства като възмездие за масови убийства на партизани и комунистически симпатизанти (2013, с. 367-369).

^{vi} Паралелно с реабилитацията на фашистки фигури, от колективната памет постепенно изчезва значението на жертвите на българската армия, дадени при уплътнението на Източния фронт за изгласването на Третия райх от Кюстендилско, Западните балкани и Източна Европа. Участието на българската армия е във връзка със стратегическите планове на Червената армия и Съюзниците за бързо неутрализиране на Група армии “Юг” на Райха, и скорошен край на войната, към който се стремят антихитлеристките сили за да прекъснат бързия напредък на балистичната програма и бомбардировките с ракетите V2 на Западния фронт (Щеменко, 1982).